

Зоя Сніжок

БАТУРИНСЬКА «ПРОСВІТА» У СВІТЛІ АРХІВНО-СЛІДЧИХ СПРАВ

У статті аналізується архівно-слідча справа особливого відділу 12-ї Червоної армії на членів батуринської «Просвіти», яких було заарештовано за звинуваченням у створенні нелегальної петлюрівської організації у 1920 р. Матеріали справи містять інформацію про сфери діяльності Товариства, організацію роботи, чисельний склад, імена учасників та їхні біографічні дані. Також розглядаються архівно-слідчі справи 1937–1938 рр. на колишніх членів «Просвіти», з метою відстеження їхньої подальшої долі.

Ключові слова: громадська організація «Просвіта», Батурин, архівно-слідчі справи, репресії.

Значний внесок у національно-культурне відродження у період Української революції 1917 – 1921 рр. зробила громадська організація Товариство «Просвіта». Її діяльність на теренах Чернігівщини у своїх працях досліджували Т. Демченко, В. Бойко, Г. Самойленко, С. Фомська. Але ці автори розглядають переважно роботу Товариства у Чернігові та повітових містах. Натомість малодослідженою залишається діяльність «Просвіт» у маленьких містах та селах, зокрема і в Батурині. Причиною цього є і мала кількість архівних матеріалів з цієї теми. Розширити джерельну базу можливо за рахунок архівно-слідчих справ щодо репресованих просвітян. Мета статті – проаналізувати інформаційний потенціал цих документів, дослідити, які репресивні заходи вживала більшовицька влада щодо Товариства «Просвіта» в м. Батурин, встановити імена учасників цієї громадської організації та їхні біографічні дані.

В архіві управління Служби Безпеки України в Чернігівській області зберігається архівно-слідча справа по звинуваченню учасників Товариства «Просвіта» у м. Батурин у участі у «петлюрівській» шпигунській організації. Крайні дати документів справи: 23 травня 1920 р., коли розпочинається агентурна розробка, та 29 червня 1998 р., коли було реабілітовано безпідставно заарештованих¹.

Справу вів особливий відділ 12-ї Червоної армії, яка була сформована 13 червня 1919 р. з частин 2-ї і 3-ї радянських армій Українського фронту і дислокувалась на Чернігівщині. У квітні – травні 1920 р. у складі південно-західного фронту 12-та армія вела бої з польсько-українськими військами в умовах Польсько-радянської війни². З матеріалів справи стає зрозуміло, що в цей час у сусідніх з Батурином селах Красному та Митченках поширюються листівки «петлюрівського» змісту. Боячись антибільшовицького повстання, в районі названих сіл активізують роботу військові судово-карні органи. До їхнього поля зору потрапляє батуринська культурно-просвітницька громадська організація Товариство «Просвіта». Хоча вона діяла легально, а драматичний гурток при ній ставив спектаклі для червоноармійців, більшовицька влада ставилась до неї з недовірою. У доповіді члена бюро Конотопського повіткому КП(б)У Г. Абраменка від 27 квітня 1920 р. вказано, що батуринська «Просвіта» «являється чисто націоналістического шовинистического направлення»³.

1 Архів Управління Служби Безпеки України в Чернігівській області (далі АУ СБУ в Чернігівській області). Ф.7. Спр. 10879-п. Титульний аркуш.

2 Енциклопедія історії України: Т. 2: Г - Д / Редкол.: В. А. Смолій та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2004. С. 299.

3 Державний архів Сумської області. Ф. П-406. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 1 зв.

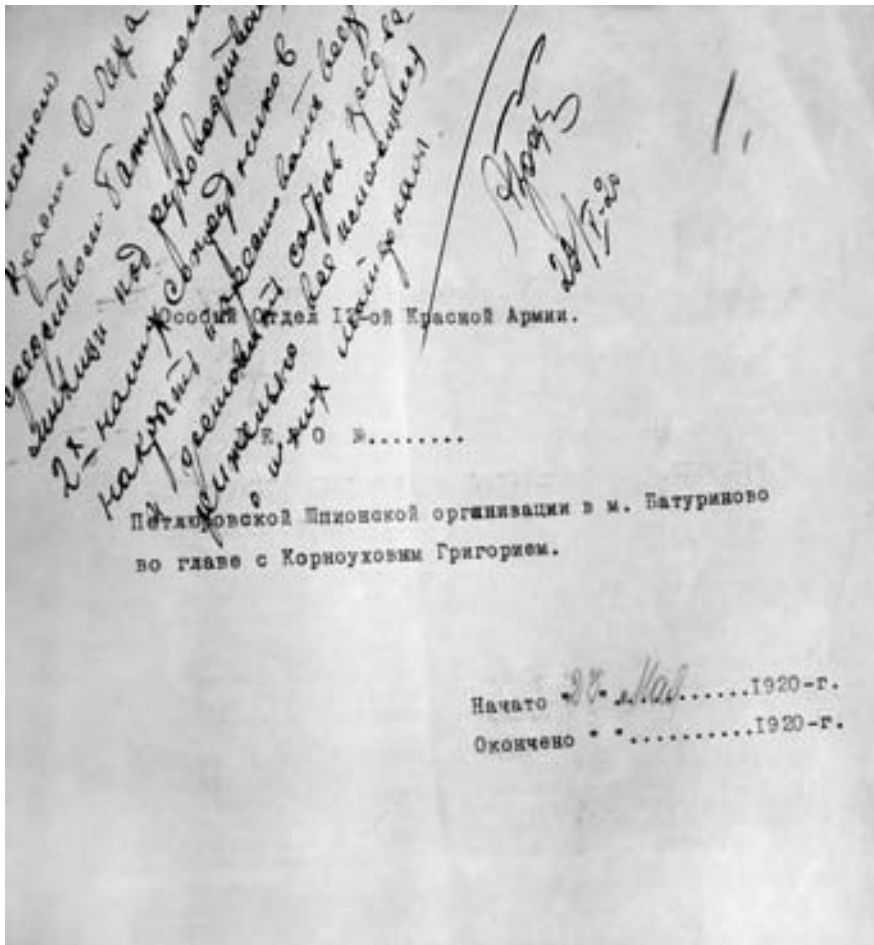

Фото 1. Перший аркуш архівно-слідчої справи (1920 р.)

23 травня 1920 р. співробітники особливого відділу 12-ї армії розпочали агентурну розробку справи про «Петлюрівську шпигунську організацію» на чолі з Григорієм Карнауховим (так у документі) у м. Батурині (у документі м. Батурино)⁴. За матеріалами справи спробуємо реконструювати її хід. Цитати з документів наводяться мовою оригіналу.

Агентурні свідчення співробітника особливого відділу 12-ї армії А. Іванова за 23 та 24 травня 1920 р. визначають коло підозрюваних осіб. Усі вони – члени «Просвіти», яка останнім часом активізувала свою роботу. Це Георгій Карнаухов, Михайло Локтев, Микола Домашенко, Андрій Ситник, Катерина Стокоз, Микола Іващенко, Олександр Стокоз та Олексій Золотов⁵.

До м. Батурин для подальшої агентурної розробки була направлена співробітниця особливого відділу Настевич (ініціали не вказано). Вона влаштувалась на роботу до Судрозшуку на посаду діловода, а за легендою належала до «петлюрівської шпигунської організації». Перебуваючи в Батурині, Настевич познайомилася з членом місцевої «Просвіти» Катериною Дмитрівною Стокоз, яка була власницею будинку, в частині якого розміщувався Судрозшук. Під час першої розмови агент розповіла про свою приналежність до «петлюрівської організації», задавала прямі, провокаційні питання: чи є у «Просвіти» друкарня та зброя; чи буде К. Стокоз мстити за свого брата, якого стратили більшовики в Конотопі у 1919 році? Та дівчина з пильністю поставилася до своєї нової знайомої і запитала в неї про документи. Згодом на допиті

4 АУ СБУ в Чернігівській області. Ф.7. Спр. 10879-п. Арк. 1

5 Там само. Арк. 2

Катерина Дмитрівна зізналася, що така надмірна відвертість здалась їй дивною і вона подумала, що ця жінка або просто «болтушка», або ж шпигунка. Через деякий час Настевич познайомилася з ще одним членом «Просвіти» – студентом Олександром Стокозом, в будинку якого розміщувалось Товариство. Але і через нього вона не змогла проникнути до «Просвіти»⁶.

Фото 2. Стокоз Олександр Васильович (1936 р.)

Інший агент, прізвище якого не вказано, в повідомленні зазначив, що перебував у Батурині з 26 по 30 травня, був поставлений на квартиру до вчительки Олімпіади Мезь, члена «Просвіти», де видав себе за брата убитого більшовиками та назначеного працювати у кримінально-розшукову секцію м. Батурин. Свідчення цього агента не містять конкретики: «Из нескольких её (тобто, О. Мезь – прим. З.С.) слов я понял, что у них или есть или намечается что-то вроде Петлюровской организации...»⁷.

Обвинувачення базувалось також на свідченнях батуринського комітету Комуністичної партії більшовиків України від 27 травня. У них безапеляційно та лаконічно стверджується: «В м. Батурине имеется Просвита и она подпольная Петлюровская организация.

Подозреваются в этой организации следующие: 1) Николай Домашенко; 2) Николай Иванович Иващенко; 3) Екатерина Дмитриевна Стокоз; 4) Мария и Ксения Зеленские; 5) Александр Васильевич Стокоз; 6) Григорий Александрович Карнаух; 7) Михаил Иванович Локтев; 8) Андрей Саввич Ситник... Просим Вас принять меры о ликвидации организации...»⁸.

Також начальнику особливого відділу 12-ї армії була подана заява районного організатора по роботі в селі, комуніста з 1919 р. Пилипа Павловича Москальця з підозрою на членів батуринської «Просвіти» щодо їхньої участі у шовіністичних діях та петлютівській організації. У заяві йшлося про те, що П. Москалець одного разу випадково зайшов до «Просвіти» об 11 годині ночі, де в цей час проходило засідання ради організації, та підслухав розмову, в якій присутні «развивали антагонизм между нациями». Це виражалось у «презрениі к русской культуре и языку». Піднімалось питання про заборону членам «Просвіти» та її відвідувачам вживати російську мову в приміщенні організації. Згодом на допиті П. Москалець зізнався, що написав цю заяву на прохання працівника особливого відділу Прудника, який збирав інформацію про діяльність просвітян і, за свідченнями агента Настевич, тими днями часто приїздив до Батурина⁹.

30 травня 1920 р. за розпорядженням начальника особливого відділу Всеросійської надзвичайної комісії при реввоенраді 12-ї армії на підставі цих агентурних повідомлень були заарештовані 14 членів батуринської «Просвіти». Арешт відбувся під час репетиції вистави «Жидівка-вихрестка» (за романтично-побутовою драмою «Вихрестка» (1896 р.) українського письменника І. Тогобочного). У справі не зазначено, де заарештовані утримувались під вартою. З 31 травня по 1 червня були допитані всі затримані. Жоден з них не визнав свою провину та не підтвердив існування у Батурині нелегальної перлюрівської організації, а стверджували, що діяльність «Просвіти» мала винятково культурно-просвітницький характер. 4 червня у якості свідка допитали П.П. Москальця. Він стверджував, що у розмові з ним член «Просвіти» Домашенко висловлював «узко-шовинистические взгляды» та наміри

6 АУ СБУ в Чернігівській області. Ф.7. Спр. 10879-п. Арк. 3 – 4 зв.

7 Там само. Арк. 10.

8 АУ СБУ в Чернігівській області. Ф.7. Спр. 10879-п. Арк. 11 – 11 зв.

9 Там само. Арк. 8 – 9.

відділити українську бібліотеку від російської, щоб при Товаристві були винятково українські книги¹⁰.

За висновком слідчого особливого відділу ВНК при реввоєнраді 12-ї армії Малинської (ініціали не вказано), мешканці Батурина не мали зв'язку з підпільною організацією с. Красне, оскільки листівки, розклеєні нею в с. Митченки та с. Красному, в Батурині не з'явилися. Агентурна розробка у цій справі не витримує критики, бо співробітниця Настевич у першій своїй розмові з Катериною Стокоз себе викрила. До того ж, незважаючи на резолюцію начальника особливого відділу про те, що до того, як буде проведена операція в с. Красному, арештів не проводити, на основі неперевіраних чуток була все ж проведена операція у Батурині. Це зробило переполох у навколишніх селах, що дало можливість утекти всім «серйозним злочинцям». За це осіб, які вели розробку у даній справі, належало притягнути до відповідальності. 13 червня 1920 р. постановою особливого відділу ВНК при реввоєнраді 12-ї армії справу щодо батуринських просвітян було припинено. Георгія Корноухова, Михайла Локтева, Миколу Домашенка, Андрія Ситника, Катерину Стокоз та Миколу Іващенко звільнили під підписку про лояльність до радянської влади (такий документ є у справі). Інших просвітян визнали заарештованими випадково і теж звільнили з-під варти. Іван Лукич Новохацький, визначений як петлюрівський офіцер, підлягав відправленню на Кавказький фронт¹¹.

З матеріалів архівно-слідчої справи можна дізнатися наступну інформацію про роботу батуринської «Просвіти» на початку 1920 р. Організація нараховувала близько 30 членів, керівним органом була рада, яка складалася з 10 осіб. Збори «Просвіти» відбувалися раз на тиждень, повітові (у м. Конотоп) – раз на місяць. Щодо заарештованих учасників організації стає зрозуміло, що це були молоді безпартійні люди. Встановлено імена 14 членів «Просвіти». Архівно-слідча справа дає про них наступну інформацію:

Карнаух (Карнаухов) Георгій Олександрович, 1895 року народження, уродженець і житель м. Батурин, студент медичного факультету Київського університету, одружений, голова батуринської «Просвіти»;

Стокоз Катерина Дмитрівна, 1902 року народження, уродженка і жителька м. Батурин, походить з селян, освіта середня, закінчила гімназію, працювала у власному господарстві;

Локтев Михайло Іванович, 1888 року народження, уродженець і житель м. Батурин, син псаломщика Воскресенської церкви, член ради «Просвіти», освіта початкова, ливарник;

Домашенко Микола Якович, 1897 року народження, уродженець і житель м. Батурин, походить із селян, освіта середня – закінчив духовну семінарію, працював у власному господарстві;

Іващенко Микола Іванович, 1893 року народження, освіта середня, навчався у Суразькій семінарії, у 1914 році мобілізований на фронт, служив у 53-му піхотному Волинському полку, на час арешту працював учителем у м. Батурин;

Стокоз Василь Васильович, 1899 року народження, уродженець і житель м. Батурин, студент юридичного факультету Київського університету, походить із селян, до арешту працював діловодом у караульному батальйоні при Конотопському повітовому комітеті;

Стокоз Олександр Васильович, 1900 року народження, уродженець і житель м. Батурин, студент Таврійського (згодом Херсонського) університету, походить з селян, до арешту – судовий обвинувач Конотопського повітового народного суду;

Ситник Андрій Савич, 1895 року народження, уродженець і житель м. Батурин, освіта початкова, у 1916 р. мобілізований на фронт, служив у 4-му морському полку в званні поручика, до арешту працював у кримінально-розшуковому відділі у м. Конотоп;

Мезь Олімпіада Христофорівна (Хрисанівна), 1898 року народження, уродженка

10 АУ СБУ в Чернігівській області. Ф. 7. Спр. 10879-п. Арк. 12 – 54 зв.

11 Там само. Арк. 56 – 60.

і жителька м. Батурин, походила з селян, освіта середня, працювала вчителькою в м. Батурині;

Новохатський Іван Лукич, 1895 року народження, уродженець і житель м. Батурин, походив із селян, закінчив 2-х класне училище, під час лютневої революції перебував на фронті у званні підпоручика, за матеріалами допиту, під час наступу Директорії проти військ гетьмана за мобілізацією вступив у армію Петлюри зі званням молодшого офіцера, в Польщі потрапив у 6-місячний полон, безпартійний;

Новохатський Андрій Лукич, 1891 року народження, уродженець і житель м. Батурин, освіта – два класи сільського училища, за професією слюсар, працював на заводі в Юзівці, на час арешту працював у власному господарстві;

Карнаух Дмитро Федотович, 1898 року народження, уродженець і житель м. Батурин, походить із селян, студент природничого факультету в Київському університеті, на момент арешту служив у караульному батальйоні діловодом;

Зеленська Марія Дмитрівна, 1899 року народження, уродженка і жителька м. Батурин, учениця Борзнянської гімназії;

Іващенко Петро Іванович, 1899 року народження, уродженець і житель с. Красне Бахмацького району Чернігівської області, з селян, освіта середня, працював фельдшером у с. Красне, часто бував у Батурині.

За висновками прокуратури Чернігівської області від 29 – 30 червня 1998 р. визнано, що заарештовані у цій справі утримувались під вартою необґрунтовано, і на них поширюється дія ст. 1 Закону України від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні»¹².

Репресивна машина не залишила в спокої батуринських просвітян. «Контрреволюційне» минуле їм пригадали у часи «великого терору» (1937 – 1938 рр.). Доказом цього є виявлені в архіві управління Служби Безпеки України в Чернігівській області та Держархіві Чернігівської області архівно-слідчі справи того періоду на кількох колишніх учасників батуринської «Просвіти». Ці документи містять інформацію про їхню подальшу долю. Зокрема, Миколу Івановича Іващенка було заарештовано 8 жовтня 1937 р. і звинувачено в участі у діяльності української контрреволюційної націоналістичної організації та постановою «трійки» при УНКВС у Чернігівській області засуджено до ув'язнення у виправно-трудовому таборі на 10 років¹³.

Цього ж дня був заарештований Олександр Васильович Стокоз, засуджений «трійкою» при УНКВС у Чернігівській області до ув'язнення у виправно-трудовому таборі на 10 років за проведення антирадянської націоналістичної агітації, спрямованої проти заходів, що проводились у селі, та висловлювання занепадницьких настроїв¹⁴.

Іван Лукич Новохатський, заарештований 17 грудня 1937 р., за постановою особливої наради при НКВС СРСР від 14 лютого 1938 р. був ув'язнений до виправно-трудового табору на 10 років за проведення контрреволюційної діяльності¹⁵.

Андрій Савич Ситник був заарештований 14 лютого 1938 р. Остерським райвідділом НКВС, адже на той час проживав у м. Остер та працював прорабом екскаваторної станції. Постановою «трійки» при УНКВС у Чернігівській області від 23 квітня 1938 р. за проведення антирадянської агітації, спрямованої проти заходів партії та уряду, та висловлювання занепадницьких настроїв він був засуджений до розстрілу з конфіскацією майна. 7 грудня 1957 р. постановою Президії Чернігівського обласного суду кримінальну справу щодо Ситника Андрія Савича було припинено посмертно¹⁶.

Георгій Олександрович Карнаух був заарештований 26 липня 1938 р. за ст. 54-2, 54-11 Кримінального кодексу УРСР (збройне повстання та участь у контрреволюційній організації). Оскільки в цей час хвиля масових репресій іде на спад, 15 січня 1939 р. справу щодо Г.О. Карнауха було припинено¹⁷. Усіх засуджених батуринських просвітян в різний час було реабілітовано.

12 АУ СБУ в Чернігівській області. Ф.7. Спр. 10879-п. Арк. 62 – 77.

13 Держархів Чернігівської області. Ф. Р-8840. Оп.3. Спр. 1270. Арк. 80.

14 Держархів Чернігівської області. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 8617. Арк. 52.

15 Держархів Чернігівської області. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 11255. Арк. 43.

16 Держархів Чернігівської області. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 3275. Арк. 52 – 57.

17 Держархів Чернігівської області. Ф. Р-8840. Оп.3. Спр. 2734. Арк. 57.

Отже, архівно-слідчі справи є важливим специфічним джерелом з історії батуринської «Просвіти». Вони містять інформацію про сфери діяльності організації, чисельний склад, імена учасників, їхні ідейні переконання та інші біографічні дані. За архівно-слідчими справами можливо прослідкувати також, які репресивні заходи застосовувались більшовицькою владою до учасників Товариства. Але питання остаточної ліквідації «Просвіти» в Батурині ще потребує подальшого дослідження.

References

1. Arkhiv Upravlinnia Sluzhby Bezpeky Ukrainy v Chernihivskii oblasti (AU SBU). F.7. Spr.10879-p. 77 ark.
2. Entsiklopediya istoriyi Ukrainy: T. 2: G – D.(2004). red. V.A. Smoliy ta in. Kyiv, Ukraine.
3. Derzharkhiv Sumskoi oblasti. F. P.-406. Op.1. Spr. 100. 64 ark.
4. Derzharkhiv Chernihivskoi oblasti. F. R.-8840. Op.3. Spr. 1270. 76 ark.
5. Derzharkhiv Chernihivskoi oblasti. F. R.-8840. Op.3. Spr. 8617. 52 ark.
6. Derzharkhiv Chernihivskoi oblasti. F. R.-8840. Op.3. Spr. 11255. 43 ark.
7. Derzharkhiv Chernihivskoi oblasti. F. R.-8840. Op.3. Spr. 3275. 73 ark.
8. Derzharkhiv Chernihivskoi oblasti. F. R.-8840. Op.3. Spr. 2734. 57 ark.

Сніжок Зоя Миколаївна – науковий співробітник відділу науково-просвітницької роботи Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» (Батурин, вул. Гетьманська, 74, Україна), e-mail: b.palaz@ukr.net.

Snizhok Zoia Mykolayivna – Researcher of the Department of Scientific and Educational Work of the National Historical and Cultural Preserve «Hetman's Capital»(Baturyn, 74 Hetmanskaya St., Ukraine), e-mail :b.palaz@ukr.net.

Baturyn's «Prosvita» in the sphere of archival investigations

The issue of activity of the public cultural and educational organization «Prosvita» Society in Baturyn remains poorly researched. The reason for this is the small number of archival materials on this topic. It is possible to expand the source base at the expense of archival investigative cases of the repressive bodies of the communist totalitarian regime against the members of Baturyn «Prosvita». The article deals with the archival investigative case of 1920 arrest of members of «Prosvita» in Baturyn on suspicion of creating an illegal Petliuriv organization. The names of 14 members of the Society and their biographical data are established. The areas of activity of «Prosvita» organization in Baturyn are determined and traceability of the repressive measures applied by the Bolshevik authorities to the members of the Society.

Also, the article deals with archival investigative cases of some members of «Prosvita», who were repressed in 1937-1938.

Key words: public organization «Prosvita», Baturyn, archival and investigative affairs, repressions.

Дата подання: 29 серпня 2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3546374